

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԼԵՎՈՆ ՉՈՒԳԱՍՉՅԱՆ

Ավեստագիտության դոկտոր

ԱՐՇԱԿ ՖԵՌՎԱՃՅԱՆ

ՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉԸ

ԱՐԵՎՍՏՈՒՏՔԻ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՄԻՋԵՎ

«Անևան է գեղեցիկն և հավիրենականի
մասը կկազմե, անմահ են գեղեցիկն զինվորք»:
Արշակ Ֆերվաճյան

Դժվար է գտնել որևէ այլ հայ նկարիչ, որի գեղարվեստական ժառանգությունը լինի այնքան բազմաբնույթ, որքան Արշակ Ֆերվաճյանին: Իր երկարամյա կյանքի ընթացքում նա ստեղծել է մեծ թվով կտավներ, որմնակարներ, գծանկարչական աշխատանքներ, ձևավորել է թատերական ներկայացումներ, պարասրահներ, դրամներ, դրոշմանիշեր, նույնիսկ կազմել է ճարտարապետական ինքնուրույն նախագծեր և վերստին զարդարել կանգուն տաճարները: Եթե այս ամենին գումարենք նաև նրա բանաստեղծական գրվածքները, ասույթները, իտալերենից, ֆրանսերենից կատարած թարգմանությունները, հայ արվեստի, ճարտարապետության, մշակույթի ու նոր քաղաքաշինության հրատապ և կնճռոտ հարցերին նվիրված նրա գիտական և հրապարակախոսական հոդվածները, համաշխարհային գեղանկարչության, ընթացիկ թատերական ներկայացումների մասին գրած ուսումնասիրությունները, ապա մեր առջև կհանդի մի այնպիսի մեծություն, որի տեղը հայ նշանավոր գեղագետների առաջին շարքում է:

Արշակ Ֆերվաճյանի ժառանգությունն իր բազմակողմանիությամբ մասամբ հիշեցնում է Վարդգես Սուրենյանցի վաստակը, ուստի պատահական չէ, որ վրձնի երկու մեծանուն վարպետների ճանապարհները մերթ ընդ մերթ հասնում են միմյանց: Սակայն դժվար է գտնել որևէ այլ հայ գեղանկարիչ, որի գործունեությունն այնքան սերտ կապված լիներ սեփական ժողովրդի պատմական, գեղարվեստական անցյալի մասունքներին, այնքան բազմաթիվ ու բազմառեսման թելերով հյուսված լիներ նրա հին ու նոր մշակույթի խնդիրներին:

Ֆերվաճյանի թողած ստեղծագործությունների մեջ կան բնության տեսարաններ, պատմական և ավետարանական թեմաներով հորինված աշխատանքներ, նշանավոր

մարդկանց դիմանկարներ, Անիի ավերակներից և, առհասարակ, հայկական ճարտարապետական հուշարձաններից, միջնադարյան հայկական, ինչպես նաև բյուզանդական մանրանկարներից կատարված ընդօրինակություններ և Հայաստանի շուրջ քսան գավառների ազգագրական տարազով կանանց պատկերներ:

Արշակ Ֆեթվաճյանը ծնվել է 1866 թ. հոկտեմբերի 1-ին Տրապիզոնում, Աբրահամ և Մարիամ Ֆեթվաճյանների ընտանիքում: Նախնական կրթությունը տեղի ազգային վարժարանում ստանալուց հետո մա 16 տարեկանում ընդունվել է Կ. Պոլսի նորաբաց կայսերական գեղարվեստի վարժարանը և դարձել այդ հաստատության առաջին ուսանողն ու անդրամիկ ընթացավարտը: 1887 թ. ավարտական վկայականը ստանալու հետ միաժամանակ փայլուն առաջադիմության համար մա արժանացել է վարժարանի «Հոռմի մրցանակին», որը մրան հնարավորություն էր ընձեռում պետության հաշվին կատարելագործել իր արվեստը «հավերժական քաղաքում»: Խոստումնալից երիտասարդ նկարչին օսմանյան կրթական նախարարությունն առաջարկում է գնալ Հոռմ և ուսումնառությունը շարունակել այնտեղ՝ հետագայում Կ. Պոլսի վերադառնալու և որևէ պետական պաշտոն ստանձնելու պայմանով: Ա. Ֆեթվաճյանը սակայն հրաժարվում է այս առաջարկից:

Պոլսահայ Ոսկան Բեյ Մարտիկյանն իր նյութական օժանդակությունն է առաջարկում երիտասարդ նկարչին և հորդորում է Հոռմում ուսումնառությունն ավարտելուց հետո Թուրքիա չվերադառնալ, այլ կյանքն ու արվեստն ի սպաս դնել հարազատ ժողովրդի մշակույթին: Այս բարերարի անունը հավետ գաղտնի պահելու պայմանով¹ Ա. Ֆեթվաճյանը 1887 թ. օգոստոսին գնում է Հոռմ և ընդունվում Սան Լուկա գեղարվեստների ակադեմիան: Այստեղ մա ծանոթանում է ժամանակի իտալական հայտնի գեղանկարիչների գործունեությանը և աշակերտում մեծահամբավ Չեզարե Մակարիին: Իր ուսուցչի՝ Իտալիայի ժամանակի ամենամեծ նկարչի հանդեպ անսահման հիացմունքն ու երախտագիտությունը Ա. Ֆեթվաճյանը պահում է մինչև կյանքի վերջը:

Իտալիայում ուսանելու շնորհիվ մա հնարավորություն է ստանում շրջագայելու երկրի տարբեր քաղաքները, այցելելու համաշխարհային քաղաքակրթության հրաշակերտներով հարուստ կենտրոնները:

Ա. Ֆեթվաճյանի հոգում անցնչելի հետք է թողնում հատկապես Վենետիկը: Այդ տարիներին մա հոգվածներ է գրում իտալական տոների, մշանավոր հուշարձանների, իր հափըշտակության առարկան հանդիսացող Վենետիկի գեղեցկությունների, Չեզարե Մակարիի հրաշակերտների և հասարակության կյանքում արվեստի մշանակության մասին: Կ. Պոլսի «Արևելք» թերթում հրատարակված այդ հոդվածները վկայում են նկարչի ոչ միայն գեղագիտական մեծ իմացության, այլև մրա գրական օժտվածության վերաբերյալ:

1888 թ. Ա. Ղազարում մա ծանոթանում է Ղևոնդ Ալիշանի հետ և վերջինից ստանում իր նկարչական, պատմա-թանախական ապագա գործունեության ծրագիրը: Մեծավաստակ գիտնական Ա. Ֆեթվաճյանի գեղասեր աչքը շլացնում է Մխիթարյան միաբանության հայկական ձեռագրերի մանրանկարներով, ներշնչում մրան անպայման մվիրվելու հին գրչագիր մատյանների ձևավորումների ուսումնասիրության գործին: Ալիշանը երիտասարդ նկարչի խանդավառ հոգում սեր է բորբոքում հայ մշակույթի դարավոր, կիսա-

¹ Տե՛ս Ա. Տեր-Մանուելյան, Նկարիչ Արշակ Ֆեթվաճյան, կենսագրություն, վկայություններ իր մասին, Էջեր, մամակներ և նկարներ մեծ նկարիչին, Բելյուր, 1966, էջ 51-54:

վեր կոթողների հանդեպ: Ականավոր հայազեռի առաջարկով Ա. Ֆեթվաճյանը 1889, 1890, 1891 թթ. ամառային ամիսներին, իր արձակուրդի օրերին, 20-30 ընդօրինակություններ է կատարում Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագրերի նկարագրողումներից, մասնավորապես՝ մեծ բանասերի նախասիրած երկերից²:

Հռոմի գեղարվեստների ակադեմիայում Ա. Ֆեթվաճյանը չորս տարի անընդմեջ կատարելագործում է իր նկարչական վարպետությունը: Ակադեմիան ավարտելու տարում նա երկու նկարներով մասնակցում է Պալացցո դ'Արտե Մոդերնայում (Ժամանակակից արվեստի պալատում) բացված Իտալիայի նկարիչների ազգային ցուցահանդեսին՝ գրավելով արվեստասերների ուշադրությունը:

1891 թ. Ա. Ֆեթվաճյանը տեղափոխվում է Վիեննա և չորս տարի շարունակ աշխատում որպես ազատ արվեստագետ՝ վրձնելով մի շարք դիմանկարներ: Բարեկամանալով Վիեննայում պարսից դեսպան, հայագի Նարինան Խան Ենիկոլոյանին հետ, արվեստագետը վերջինիս պատվերով նկարում է Նասր Էդ-Ռին շահի և նրա վեզիրի հասակաչափ պատկերները: Այդ աշխատանքների կապակցությամբ երիտասարդ նկարչի անունը հիշատակներ է հայ և գերմանական թերթերում³: Այս շրջանում է ահա Ա. Ֆեթվաճյանը շատակվում է հայ և գերմանական թերթերում³: Այս շրջանում է ահա Ա. Ֆեթվաճյանը ստեղծում իր «Թուրքական սուրհանդակը Անատոլիայի մեջ» լուսանկար նկարը, որը մեծ ճանաչում է բերում հեղինակին և հետագայում ցուցադրվում նրա բոլոր պատկերահանդեսներում:

Վիեննական տարիներին ևս նկարիչը շարունակում է արվեստին ծառայել ոչ միայն վրձնով, այլև գրչով: Այդ ժամանակ Վիեննայի և Կ.Պոլսի հայկական մամուլում լույս են տեսնում նրա արվեստաբանական մի շարք հոդվածները, իտալերենից կատարված չափածո և արձակ թարգմանությունները⁴:

Արդեն ավստրո-հունգարական մայրաքաղաքում ապրելու տարիներին Ա. Ֆեթվաճյանը բուռն կերպով տեմչում է անցնել Կոպկան՝ նվիրվելու համար հայոց պատմական անցյալը վրձնով ներկայացնելու գործին⁵:

Վիեննայից հետո Ա. Ֆեթվաճյանը մեկնում է Փարիզ, ապա ուղևորվում Մյունխեն, Անտվերպեն, Դրեզդեն և շրջագայում արվեստագիտական այլ խոշոր կենտրոններում:

Նկարչի համար կարևոր հանգրվան է դառնում Պետերբուրգը: Ռուսական մայրաքաղաք գալու առաջին իսկ շաբաթվա ընթացքում նա տեղի նկարիչների կայսերական ակումբների անդամ է ընտրվում: Ծատ շուտով նա անդամակցում է նաև ռուս ջրանկարիչների ընկերությանը՝ դառնալով նրա առաջին այլազգի անդամը⁶:

19-րդ դ. 90-ական թթ. նա համընդհանուր ճանաչում է գտնում որպես անդրանիկ հայ ջրանկարիչ: Պետերբուրգում ապրելու առաջին իսկ տարում Ա. Ֆեթվաճյանը տասը նկար է ներկայացնում տեղի ցուցահանդեսներում և նույնքան ջրանկար աշխատանքներ՝ որբերին օգնելու նպատակով արվեստագետների կազմակերպած երկու պատկերահանդեսներին:

² Տե՛ս Մ. մանաշյան, Ա. Ֆեթվաճյան և Ղ. Ալիշան: «Բազմավեպ» (Ս. Ղազար), 1948, հմր. 3-4, էջ 82-87:

³ Տե՛ս Գ., Ա. Ֆեթվաճյան, Ազգային նկարիչ, «Հանդես ամսօրյա» (Վիեննա), 1891, թիվ 11, էջ 347:

⁴ Տե՛ս Ա. Ֆեթվաճյան, Ծրագրայություն նկարչաց աշխարհին, «Հանդես ամսօրյա», 1892, թիվ 1-6, 9-11, 1893, թիվ 3:

⁵ Տե՛ս Փ. Տ-Մ., Նամակ Ավստրիայից, «Մշակ», լրագիր (Թիֆլիս), 1892, մայիսի 5, էջ 3:

⁶ Տե՛ս «Արաքս» հանդես (Ս. Պետերբուրգ), Գիրք Բ, 1897, էջ 12-14: «Բազմավեպ», 1898, հոկտեմբեր, էջ 501:

րում: Ա. Ֆեթվաճյանի ստեղծագործությունների մասին զովեստով է արտահայտվում ոչ միայն հայկական մամուլը. դրանց վերաբերյալ գնահատանքի ոգևորված խոսք է գրում ռուս անվանի գրող ու լրագրող Ի. Ի. Յասենսկին: Պետերբուրգյան ութ տարիների ընթացքում արդեն անվանի դարձած վարպետը մասնակցում է կայսերական ակադեմիայի ակադեմիկոսներին և այլ ցուցահանդեսների, վրձնում է անվանի մարդկանց դիմանկարները, իսկ պատվերներից ազատ ժամանակ ստեղծագործում է իրեն հոգեհարազատ այլ թեմաներով:

1899 թ. սեպտեմբերին Բաթումում, 1900 թ. հունվարին Թիֆլիսում, 1902 թ. հուլիսին Պյատիցորսկում, մույն տարվա նոյեմբերին Բաքվում բացվում և մեծ հաջողությամբ են ընդունվում վարպետի անհատական պատկերահանդեսները⁷: Նկարիչը արվեստասերների դատին է հանձնում իր այնպիսի հռչակավոր աշխատանքները, ինչպիսիք են «Թուրքական սուրհանդակը Անատոլիայի մեջ», «Սուլթան Մահմեդ Ա-ի դամբարանը», «Վենետիկի Ս. Մարկոսի տաճարը», «Մատթեոս Պատրիարք Իզմիրյանի դիմանկարը» լուղաներկ ստեղծագործությունները: Թիֆլիսյան մամուլում հայտնված քննախոսականներից մեկում «Կրկն Ծախքի մզկիթի բակը» նկարը համեմատվում է Վ. Վերեջնագինի միջինասիական պատկերների հետ⁸:

1900 թ. սկսվում է Ա. Ֆեթվաճյանի հայացիտական-հնագիտական ու ազգագրական գործունեությունը: Նույն թվականից սկսած մա ամեն տարի շրջում է Արևելյան Հայաստանում և ջրաներկով ու մատիտով թղթին է հանձնում եկեղեցիների, բերդերի, պարիսպների, քաղաքացիական շենքերի, տարբեր զավառների ազգագրական զգեստներ կրող հայուհիների պատկերները: Ծուրջ քսան տարի շարունակ մա առանց հոգնության կամ տրտուճի, մեն մենակ, ապավինած սեփական ուժերին, մեծ համբերատարությամբ, բժախնդիր ճշգրտությամբ զծագրում ու երփնագրում է հայ մշակույթի հիմնավոր ցանկերը: Այդ լեռնակուտակ գործն իրականացնելիս մրան առաջնորդում է հոգում Ալիշանի վառած կրակը և իր «անմահ ուսուցիչ՝ հանճարեղ վարպետ» Չեզարե Մակարիի պատվիրանը՝ Եվրոպա վերադառնալիս իր հետ տանել Հայաստան-երկրից այն, ինչ որ հայկական էր և «արևմտյաք դեռ չէին գիտել»⁹:

«Լեզվով չի պատմվիր այն փլուզումը,- գրում է Ա. Ֆեթվաճյանը,- որ իմ մեջ տեղի ունեցավ, երբ ես իմ աչոք տեսա առ տեղյալն այն, որի մասին քիչ ու միչ տեղյակ էի միայն հատ ու կենտ աղքատիկ, լղար տեղագրություններից, որ մեկ-մեկ զարդարված կլինեին պատահական եվրոպացի ճամբորդների լույս ընծայած մի գրքից քաղած պատկերներով»: Նա խոստովանում է, որ իր՝ այն ժամանակ 36 տարեկան երիտասարդի մեջ «ձայն է առնում» ազգային արժանապատվությունը, և արվեստագետը վճռում է հայության ար-

⁷ Տե՛ս «Մուրճ» լրագիր (Թիֆլիս), 1900 թ., թիվ 1, հունվար, էջ 125-126: «Մշակ», 1900, հունվարի 1, էջ 4, հունվարի 8, Հ. Գեճյան, Նամակ Պյատիցորսկից: «Մշակ», 1902, օգոստոսի 2, էջ 1, Հ. Գ., Նամակ Բազումից: «Մշակ», 1902, նոյեմբերի 21, էջ 1-2:

⁸ Տե՛ս «Մշակ», 1900 թ., հունվարի 15, էջ 4:

⁹ Տե՛ս Ա. Ֆեթվաճյան, Իմ նվիրաբերությունները հայ ազգին: «Լրաբեր» լրագիր (Նյու Յորք), 1947, ապրիլ 10, էջ 4:

ծեքն ու արժանիքը չիմացողների համար վեր հանել «ազգային հանճարի գերիվերոյութունը պերճաբանող շինարարական գեղարվեստի դիմապատկերը»¹⁰:

Ա. Ֆեթվաճյանի ձեռնարկած դժվարին աշխատանքի արդյունքն է լինում երեսուն մեծաչափ ջրաներկ պատկերները, որոնք ներկայացնում են Անիի ու հարևան շրջանների ճարտարապետական կոթողները, ինչպես նաև հայ քանդակագործական մանրամասներ, քարակերտ դրվագների, զարդերի հազար հինգ հարյուր մատիտանկարները:

Այդ մեծ հավաքածուին պետք է գումարել նաև Հայաստանի շուրջ 20 գավառների հայտնիների նույն այդ ժամանակում կատարված դիմանկարներն իրենց տարազի բնորոշ առանձնահատկություններով: Եթե Ա. Ֆեթվաճյանը միայն այս հնագիտական, ազգագրական աշխատանքը կատարած լիներ, դա էլ բավական էր, որ նրա անունը ոսկե տառերով հավերժամար մեր մշակույթի միլիոյաների շարքում: Նման մեծ ընդգրկում ունեցող գործունեությունը նրան դատում է մեր ոսկեձեռնի հիմնավոր քարգործների, մանրանկարիչների շարքը, որոնց ստեղծագործությունները պատճենելով՝ մա եղբայրակից է դառնում իր հետավոր գործընկերներին:

Ժամանակի հոլովույթի հետ բազմապատկվում է Ա. Ֆեթվաճյանի փաստանկարների արժեքը: Այդ երկերը անգին են ոչ միայն այն պատճառով, որ նրա պատկերած կոթողներն անցյալում լուսանկարված չեն եղել կամ գտնվում են այժմ Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս, այլև որովհետև դրանց մեծ մասն այսօր արդեն գոյություն չունի: Ինչ վերաբերում է հայտնիների տարազներին, ապա անհրաժեշտ է հիշել, որ 1915 թ. Մեծ եղեռնի և մյուս տարիներին ոչնչացան ու անհետացան հայ ազգագրության համար բացառիկ արժեք ունեցող անթիվ մատուցներ, այդ թվում և հայկական տարազների բազմատեսակ նմուշները:

Հայտնիների զգեստավորման ցուցադրումով Ա. Ֆեթվաճյանն առաջին անգամ հանդես է գալիս 1900 թ. Թիֆլիսի պատկերահանդեսներում, որտեղ նա արվեստասերների ու շահորդությանն է հանձնում իր նշանավոր «Ալեքսանդրապոլցի հայտնի» նկարը:

1905 թ. Օդեսայում եղած ժամանակ նա գլխավորում է մի հանձնախումբ, որը կարողանում է հսկայական քանակությամբ հագուստ և կոշիկ հավաքել ու առաքել դրանք Կովկաս՝ հայ-թաթարական ընդհարումներից տուժած հայերին բաժանելու համար¹¹:

1906 թ. Ա. Ֆեթվաճյանին մորից տեսնում ենք Վիեննայում, որտեղ իր անձնական միջոցներով կարողանում է հրատարակել Անիի ներկայացնող 15 գունավոր բացիկների մի փունջ և տասը պատկերաքարտեր՝ իր առավել նշանավոր յուղաներկ աշխատանքներից՝ բնանկարների, հայտնիների դիմանկարների վերատպություններ¹²:

«Առանց հավակնություն ունենալու Անիի ամբողջ ներկայացուցած լինելու, կկարծեմ, որ հավաքած են այս ալպոմի մեջ Բագրատունյաց մայրաքաղաքին և նորա ամփիշական շրջակայքի ավերակներեն ամենեն նկարչականները», - գրում է արվեստագետը բացիկների հավաքածուի շապիկի վրա:

Ականավոր հայագետ Հակոբոս Տաշյանին ուղղված մամակում նա այդ առիթով գրում է. «Իմ նկարների մեջ են աշխատել եմ պահել յուրաքանչյուր քարի և գույնի հարազատությո-

¹⁰ Տե՛ս Ա. Ֆեթվաճյան, Իմ միլիոնաբնություններ..., էջ 4:

¹¹ Տե՛ս Խմբագրական, Արշակ Ֆեթվաճյան, «Հայրենիք» լրագիր (Բոստոն), 1947, հոկտեմբերի 11, էջ 4:

¹² Տե՛ս Фетважан А., Развалины Анн, Անի, Les Ruines d'Ani, Vienne, 1906.

յունը, որպեսզի դրանք չլինին ավերակներ, այլ մի մի փորթեր Անիի ավերակների: Ձեռնարկելով այս գործին՝ աչքի առաջ ունեցել եմ ամեն բանից առաջ, զուտ ժողովրդական մի գործ կատարել, տալ ժողովրդին արժան և կարելի հնարքը գեղեցկագիտական մի վայելք ունենալու և Անիի հավետ ողբալի պատկերներին դեմ հանդիման կանգնեցնելով զինք՝ միջոց տալ մտածելու: «Հենց որ մի քիչ թեթևամասն այս անգամ շալկված պարտքես,- շարունակում է Ա. Ֆեթվաճյանը,- կգամ իրագործելու մի ուրիշ և անհամեմատ բարձր գործ, որ է՝ Անին 24 պատկերներով և պանդրամայով և յուրաքանչյուր ավերակը վերակազմած ճարտարապետական պատկերներով և հատակագծերով՝ մոտեն 24 հատ, մի այդքան երես ևս հավաքածո Անվո ճարտարապետական շինվածոց մեջ գործածված քանդակների տեսակներում և երեքլեզվյան պատմությունը մեր հիմնահատակ Անիին՝ զրված ամենակարող գրչի մը կողմե:... Սա ահագին ծախս կուզե և անկասկած նյութական շահ չի տար ինձ, ես շնորհակալ կլինիմ, եթե վնաս ալ չի տա: Չի գիտեմ ինչու, հավատացած եմ, որ կհաջողի զլուխ բերել այս գործը, որի մասն բան հայը դեռ չի արել»¹³:

Դժբախտաբար անձնուրաց նկարչին վիճակված չէր իրականացնել իր ծրագիրը: Նրա և այլ ուսումնասիրողների երազանքները, Անիի հուշարձանները տեսնել զուգավոր և շքեղ տպագրված, կենսագործվեցին միայն 1984 թ., երբ Միլանում հանրածանոթ «Հայ ճարտարապետության վավերագրեր» մատենաշարով հրատարակվեց «Անի» հատորը: Այդ գրքում, ցավոք, Ա. Ֆեթվաճյանի պատկերները չեն օգտագործված:

1908 թ. զարմանը Թիֆլիսում գործող անհատական պատկերահանդեսում Ա. Ֆեթվաճյանը կովկասյան հասարակությանը ներկայացրեց Անիի նկարները: Դա Թիֆլիսում բացված ջրաներկ աշխատանքների առաջին ցուցադրությունն էր¹⁴: Անիի հուշարձաններից բացի այդտեղ աչքի էին ընկնում նաև այլ ստեղծագործություններ¹⁵: Ցուցադրվող գործերից «Սասունցի Կնոջ» նկարի մասին «Մշակ»-ը գրում է. «Ահավոր վախուստերին ապավինած՝ անդունդի վրա կախ մի քարափի հարթության վրա ձախ կողքին թեք ընկած, աչքն հեռավորության մեջ խորասույզ և հոգնեղ կիտած լրտեսում է մի կին: Նա աջը պահում է գետնի վրա հանգչող մի հրացանի վրա և պատրաստ է առաջին կասկածից ճապուկ կերպով վեր ուստնելու, այնքան լարված ուշադրություն ես նկատում նրանում և լարված՝ իր բոլոր ջլերով:

Ի՞նչ է պաշտպանելու նա այդ ամայության մեջ լեռների ծոցում:

Այն փափլիկ ու կայտառատեսիլ մանկիկը, որ խուճուճ-մուճուճ եկած՝ բերնումն ունի մոր ծիծը, այդ մոր միակ կյանքն ու գոյությունն է, միակ հույսը, և սա այդ հուսածադիկը իր կյուրծքին սեղմած պահպանելու համար կդիմագրավե մի ամբողջ դժոխքի: Նա կորցրած է երևում ամեն բան և բոկոտն ապավինել է իր հայրենի քարածայրերում. բայց նա դեռ չէ կորցրել կյանքի ջերմությունը և հույսը՝ որ դարձյալ կաշխարհակալե կորցրածը: Այդ իր կյանքի հատոր մանկիկը մի օր հետ կդարձնե նրան իր պապենի ժայռերը: Ուստի այժմ, ինքն արծիվ, նա պաշտպանելու և պահպանելու է իր ձագիկը վայրագ վիշապից, որի հուպ սողոսկումից ունի երկյուղ:

¹³ Տե՛ս Հ. Տաշյան, Մատենախոսական «Անի» գումատիպ հավաքածո և պատկերաքարտեր, «Հանդես ամսօրյա», 1906, հոկտեմբեր, էջ 318-320:

¹⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1908, մարտի 19:

¹⁵ Տե՛ս, Սիրող, Ֆեթվաճյանի պատկերահանդեսը, «Մշակ», 1908, մայիսի 2, էջ 2:

Այս շրջանում մա գրում է մահ Թիֆլիսում բեմադրվող ներկայացումների թատերախոսականներ: Այդ իմաստով ուշագրավ է «Ա. Թառայանի «Սոկրատը» հոդվածը, որտեղ հեղինակը քննադատաբար է անդրադառնում ոչ միայն բեմադրության մեջ ընդգրկված դերասանների խաղին, այլև նրանց զգեստների և միջավայրի ձևավորմանը²²:

Մոտ տասը տարվա դադարից հետո, 1917 թ., Ա. Ֆեթվաճյանը կրկին ի ցույց է դնում իր նկարները: Նա մասնակցում է Արվեստը խրախուսող կովկասյան ընկերության պատկերահանդեսին, որը բացվում է Թիֆլիսում հունվար ամսին²³: Այստեղ հայրենաճակեր արվեստագետը ներկայացնում է Անին պատկերող ջրաներկ աշխատանքները, ինչպես նաև «Աղոթքը Գեթսեմանի պարտեզում» և այլ ստեղծագործություններ²⁴: Այդ ցուցահանդեսի 150 պատկերների մեջ Գևորգ Բաշինջադյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի և անվանի ու անհայտ այլ նկարիչների գործերի կողքին Ա. Ֆեթվաճյանի նկարներն առանձնանում են իրենց գեղարվեստական արժանիքներով և բարձր գնահատվում արվեստի քննադատների կողմից:

1917-1918 թթ. Արևմտահայոց Ապահովության խորհրդի հանձնարարությամբ Արշակ Ֆեթվաճյանն անդամակցում է մի հանձնախմբի, որի գործն էր զինվորներ հավաքելն ու նրանց ճակատ ուղարկելը թուրքերի դեմ կովելու համար²⁵:

1917 թ. հուլիսին, Նիկողայոս Մառի՝ Անի կատարած վերջին գիտարշավի ժամանակ, Բագրատունցաց երբեմնի մայրաքաղաք է գալիս և Ա. Ֆեթվաճյանը: Նա ուղեկցում է հայ մշակույթի մեծ երախտավոր, արվեստաբան և բանասեր Գարեգին Հովսեփյանին (Կիլիկիո ապագա Կաթողիկոսին), որին Անիում ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով ընկերակցում էին նաև նկարիչ Վրթանես Ախիկյանը և լեզվաբան Գրիգոր Ղափանցյանը²⁶: Այդ գիտարշավը դառնում է Անիում Ա. Ֆեթվաճյանի աշխատելու վերջին դրվագը:

1918 թ. նրան տեսնում ենք Էջմիածնում հայ գաղթական կանանց պատկերները վրձնելիս²⁷:

Ա. Ֆեթվաճյանի գեղարվեստական կենսագրության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետության կառավարության հանձնարարությամբ նրա իրականացրած հայկական մամակադրոշմների ու թղթադրամների ձևավորման գործը: Այդ մամակադրոշմներն ու թղթադրամները կատարված են բացառիկ խնամքով ու հրմտությամբ: Ռաբը նկարազարդելու համար արվեստագետն ընտրել է հայության համար խորհրդանշական հանդիսացող պատկերներ ու դրվագներ. զույգ Մասիսները, ճախարակով հայ գեղջկուհին, օձին պատառող արծիվը և այլն:

1919 թ. Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը, օժտելով հատուկ լիազորություններով, Ա. Ֆեթվաճյանին ուղարկում է Ֆրանսիա՝ տպագրելու համար հայկական

²² Տե՛ս «Մշակ», 1910, մայիսի 24, էջ 3-4:

²³ Տե՛ս Արվեստը խրախուսող կովկասյան ընկերության պատկերահանդեսը, «Տարագ» հանդես (Թիֆլիս), 1917, թիվ 1, հունվար, էջ 16:

²⁴ Տե՛ս Օ. Тер-Григорянц, Художник А. Фетаджян (впечатления). "Армянский вестник" журнал (Москва), 1917, N 24, с. 9-10.

²⁵ Տե՛ս խմբագրական, Արշակ Ֆեթվաճյան, «Հայրենիք» լրագիր, 1947, հոկտեմբերի 11, էջ 4:

²⁶ Տե՛ս Հ. Աճեմյան, Անի քաղաքը ներկայիս, «Հանդես ամսօրյա», 1924, թիվ 1-2, էջ 46-56:

²⁷ Տե՛ս Ա. Ֆեթվաճյան, Իմ նվիրաբերություններ..., էջ 4:

Լուվրի ցուցահանդեսի առիթով Օ. Դիլը գրել է. «Անոր ցուցահանդեսը - այնքան շահեկան, այնքան դաստիարակիչ գեղարվեստի պատմության - հավատքի վկայություն մըն է հայ ազգին ապագային համար և իբր այդ ևս արժանի է մեր համակրանքին: Դարերով Հայաստանի մեջ գոյություն ունեցած է պետություն մը, ազգ մը՝ ընդունակ ուրույն կյանքի, ստեղծագործ ինքնատիպությամբ և բեղմնավոր ազդեցությամբ: Այս պետությունը, այս ազգը, աշխարհի մը մեջ որ կապասե, որ կհուսա քիչ մը ավելի արդարություն, իրավունք ունի վերածնելու և հակառակ այն վայրագ կոտորածներուն, որոնցմով նկրտեցան բնաջնջել զայն, իբրև Ղազարոս մը՝ հարություն կառնե գերեզմանեն»³³: Բարձր գնահատելով Ա. Ֆեթվաճյանի վաստակը՝ Օ. Դիլը մոր «Պավսանիաս» է կոչում նրան, այն հույն պատմիչի անունով, որի գործերում կան դասական արվեստի հրաշակերտների նկարագրություններ:

Ա. Ֆեթվաճյանի ստեղծագործությունների այդ պատկերահանդեսի մասին մեծ համակրանքով, ջերմությամբ, հարգանքով հռչակածներ են հրատարակում հայ մշակույթի նշանավոր երախտավոր, գրող և խմբագիր Արշակ Չոպանյանը և բազմավաստակ բանասեր Կարապետ Բասմաճյանը: Ուշագրավ է հատկապես Ա. Չոպանյանի կարծիքը: Նա գրում է. «Այսօր ան կազմած ունի արդեն հսկա ալպոս մը, ուր կդիզվին Արևելյան Հայաստանի վանքերուն, եկեղեցիներուն, դղյակներուն, խաչքարերուն ամենն աղվոր ճակատագրողները, պատուհանի քանդակները, ձեղնադրվագները, սյունի խոյակները և դեռ հարյուր տեսակ վիմեղեն կենսախայտ, գեղաճաճանչ պանդոնաքներ, որով մեր հայրերուն քմայքը ճոխացուցեր է կյանքի և մահվան հուշարձանները, աղոթքի և սիրո սրբավայրերը. Ֆեթվաճյանի փորձ մատիտը խորիմաց արվեստագետի թափանցող ճշտությամբ, զմայլագին փայփայտմով և հարազատ ու գիտակից ազգասերի կաթոզին խանդավառությամբ, այդ բոլոր հայեցի գեղեցկությունները հաջողեր է թուղթին վրա սևեռել. կենդանի, թրթռուն, ավելի փափուկ և խորունկ արտահայտված, քան լավագույն լուսանկարին մեջ: Եվ այդ բոլոր գծագրությանց այլազան, զարմանազան ու սրբազան հավաքույթը՝ կոթող մըն է, ցեղին օժտված ու երկյուղած մեկ զավակին կողմն կանգնված ի պատիվ հայ հանճարին»³⁴:

Ավելի ուշ, մեկ այլ առիթով, Ա. Չոպանյանը գրել է. «Թորամանյանին, Կոմիտաս վարդապետին և Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանին հետ, Ֆեթվաճյան եղած է ուրեմն առաջիններեն մին, որ Հայոց հին արվեստը մասնավոր խնամքով ուսումնասիրելու և զայն վերակենդանացնելու գովելի գաղափարն ունեցած են:

Ինչպես Կոմիտաս վարդապետը, որ բուն հայ երաժշտությունը գտնել է ուսումնասիրել է ետք, ճանչցուց զայն եվրոպացվոց, Ֆեթվաճյան ալ փայլուն ջանքեր ըրավ հայ ճարտարապետությունն ու քանդակագործությունը Արևմտաքի գեղասերներուն ծանոթացնելու»³⁵: Այս հողվածում մեծանուն գրողը հայ հասարակությանը հորդորում, կոչ էր անում օգնելու նկարչին հրատարակել իր փաստանկարների մեծարժեք հավաքածուն:

³³ Տե՛ս «Արշակ Ֆեթվաճյան», Արշակ Ֆեթվաճյանի հոբելենական կեդրոնական հանձնախումբ, Նյու Յորք (1923):

³⁴ Տե՛ս «Արշակ Ֆեթվաճյան», Արշակ Ֆեթվաճյանի հոբելենական կեդրոնական հանձնախումբ...:

³⁵ Տե՛ս Ա. Չոպանյան, Արշակ Ֆեթվաճյան և իր գործը, «Ապագա» լրագիր (Փարիզ), 1924, հուլիսի 26, էջ 1-2:

ՀԱՅԿԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵՔԼԵՍԻԱ

ՄԱՍԻՍԻՅԻ ԿԻՆԸ

ԱՆԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒՏԻ ՀԱՅՈՒԿԻՆ

հորեղբայր և թե՛ յուրահատուկ ուսուցիչ և օրինակելի կերպար, որն իր գեղարվեստական վաստակով ու նկարագրով մեծ չափով ուղղորդում է նրանց ապագա գեղագիտական կողմնորոշումները: Ա. Ֆեթվաճյանի դասերից հատկապես օգտվում է զավակներից երեցը՝ Վիգենը, որը հետագայում դառնում է Ամերիկայի հայկական գրադարան-թանգարանի հիմնադրման նախաձեռնողն ու եռամյակում կազմակերպիչը և ազգային-հայրենասիրական զանազան ձեռնարկների հեղինակը:

Կոլումբիայի համալսարանի ուսուցչապետ Ա. Դ. Ֆ. Հեյմլինի հետ ծանոթանալուց հետո Ա. Ֆեթվաճյանը կարողանում է 1922 թ. հոկտեմբերին իր նկարահանելու կազմակերպել մույն հիմնարկության էլվերի գրադարանում: Դրան հետևում են Ա. Ֆեթվաճյանի ցուցահանդեսները Չիկագոյի, Փրինսթոնի համալսարաններում, ինչպես նաև ամերիկյան հնագիտական ինստիտուտի տարեկան համագումարի առթիվ⁴⁰:

ԱՄՆ-ում Ա. Ֆեթվաճյանի ժամանելուն պես նկարչի աշխատանքները շքեղ տպագրելու համար ամերիսեշտ զուտարներ հավաքելու նպատակով և նրա գործունեության քառասնամյակը տոնելու համար հայկական շրջանակների նախաձեռնությամբ 1923 թ. ստեղծվում է մի հանձնախումբ⁴¹:

Սակայն մի քանի տարվա գոյությունից հետո այս ձեռնարկի կազմակերպիչները հուսալքվում են, և հանձնախումբը դադարեցնում է իր գործունեությունը՝ դեմ առնելով հայկական քաղքենի շրջանակների անտարբերությանն ու սառը վերաբերմունքին: Հաստատվելով Բոստոնում՝ Ա. Ֆեթվաճյանն այստեղ է անցկացնում իր կյանքի վերջին քսանհինգ տարիները՝ առանձնացած և միլիված իր ուսումնասիրություններին, նկարչական աշխատանքներին: Այդ շրջանի նրա հետազոտություններից հիշարժան են հայ մանրանկարչությանը և Անահիտ դիցուհու արձանագլխին վերաբերող հոդվածները:

ԱՄՆ-ում ապրած տարիներին Ա. Ֆեթվաճյանը հայկական ոճով քանդակում է Նյու Յորքի 27-րդ փողոցի եկեղեցու սեղանն ու խորանը, պատրաստում Հեյվրդիի եկեղեցու սեղանի հատակագիծը, մասնակցում Անգլիայում Գալուստ Կյուլպենկյանի ծնողների հիշատակին նվիրված տաճարի ստեղծմանը: Նա երկար ժամանակ է միլիում Նյու Փրիփորթի թատրոնի ներքին զարդարանքների կատարմանը: Անվանի նկարիչը գործում մասնակցություն է ունենում նաև Բոստոնի Սիմֆոնի Հոլլի ցուցահանդեսի (որտեղ ներկայացված էր նաև այլ ազգերի արվեստն ու մշակույթը) հայկական բաժնի ստեղծմանը: Տնից տուն շրջելով, պատմական, ազգային, գեղարվեստական նշանակություններ ներկայացնող առարկաներ է հավաքում և կազմակերպում դրանց ցուցադրությունը⁴²:

1941 թ. Բոստոնում բազմերախտ նկարիչը հրատարակում է «Իմ մտքերը» գիրքը, որտեղ ամփոփված են նրա տարբեր տարիների ասույթները: Դրանք անգին վկայություններ են արվեստագետի մտահոգությունների, աշխարհայացքի, գեղագիտական ճաշակի և կենսափորձի մասին: Այդ գրքում արտացոլվել են նաև Ա. Ֆեթվաճյանի դառնություններն ու հիասթափությունները: Նրա տխուր հոգեվիճակի մասին գաղափար են տալիս և գրած

⁴⁰ Տե՛ս Թղթակից, Հայ տաղանդը և գեղարվեստը Օիքսգոյի համալսարանին մեջ, «Հայաստանի կոչման», 1923, թիվ 39, էջ 1241-1242, «Արշակ Ֆեթվաճյան», Արշակ Ֆեթվաճյանի հորեղենական կեղորոնական հանձնախումբ...:

⁴¹ Տե՛ս Ա. Ֆեթվաճյան, «Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը», Վիեննա, 1925, էջ 197:

⁴² Տե՛ս Ա. Տեր-Մանուելյան, Նկարիչ Արշակ Ֆեթվաճյան..., էջ 53-54, 63-64, 80-83:

բանաստեղծությունները, որոնք տպվել են ամերիկահայ մամուլում: Թե՛ այս ամենը և թե՛ ժամանակակիցների վկայությունները ցույց են տալիս, որ հայրենասեր նկարչի հուսահատական ապրումների պատճառն իր նկարների անստույգ ճակատագիրն էր և Հայաստանից դուրս ապրելը:

Վրձձի մեծ վարպետի հայրենասիրության վառ արտահայտությունն է այն հանգամանքը, որ նա բազմիցս մերժել է օտար թանգարանային հաստատությունների առաջարկները՝ բարձր գնով վաճառելու հնագիտական եզակի պատկերների իր հավաքածուն, որովհետև նա համոզված է եղել, որ տարիների իր աշխատանքը պատկանում է միայն ու միայն իր ժողովրդին⁴³:

Նկարչի հայրենասիրությունը, սկզբունքայնությունը, անկոտրում կամքն ըստ ամենայնի գնահատելու համար անհրաժեշտ է հիշել, որ ԱՄՆ-ում ապրելու բոլոր տարիներին նա գտնվել է նյութական անձուկ պայմաններում: Կյանքի վերջին շրջանում, ի մի բերելով սեփական գործունեության արդյունքները և հետադարձ ակնարկ նետելով ապրած օրերին, Ա. Ֆեթվաճյանը գրում էր, որ տասնամյակներ շարունակ հայրենիքից հեռու լինելը, իր իսկ խոսքերով ասած՝ «... անհեռաստան երկիրներում... օտար ժողովուրդների մեջ մեմակ, վարձու սեմյակներում, հյուրանոցներում, սրտիս վրա քար դրած ապրելու հարկադրվածություն» և մյուս ձախորդությունները չեն պակասեցրել իր հոգում արվեստի նկատմամբ խանդավառությունը և հավատը գալիք լավ օրերի նկատմամբ:

1947 թ. Հայաստանի կառավարությունը, ընդառաջ գնալով բազմավաստակ արվեստագետի հայրենաբաղձ ցանկությանը և բարձր գնահատելով տարիների նրա երախտիքը, ի թիվս այլ մտավորականների, տունդարձի հրավեր է ուղարկում նաև Ա. Ֆեթվաճյանին:

Կարոտով և անհամբերությամբ նկարիչը պատրաստվում էր հայրենիք մեկնել, ետանդով զբաղվում էր Հայաստան ուղարկվող բոլոր նկարների կտակի ձևակերպման աշխատանքներով, բայց ճակատագրի անողոք տնօրինությամբ 1947 թ. հոկտեմբերի 7-ին Մեֆորդում (Մասաչուսեթսի նահանգ) մեծ արվեստագետը կնքում է իր մահկանացուն⁴⁴:

Հայաստան է տեղափոխվում Ա. Ֆեթվաճյանի աճյունը և հողին հանձնվում Երևանում, իսկ նրա ստեղծագործությունները, իր իսկ կտակի համաձայն, փոխադրվում են Հայաստանի պետական պատկերասրահ, որտեղ ամփոփապես բացվում է դրանց ցուցահանդեսը: Անվանի նկարչի պատկերահանդեսները Երևանում կազմակերպվել են նաև 1956, 1964 թվականներին:

Հայ արվեստի անխոնջ մկրտյալի՝ Ա. Ֆեթվաճյանի ժառանգությունը ներկայացնող մի քանի պատկերներ կարելի է տեսնել Հայաստանի ազգային պատկերասրահի հիմնական ցուցադրության կազմում, որոշ այլ նկարները Բոստոնում՝ «Հայրենիք» լրագրի խմբագրատանը, և ԱՄՆ-ի Հայկական գրադարանի թանգարանում, ինչպես նաև Հայաստանի, ԱՄՆ-ի ու այլ երկրների մասնավոր հավաքածուներում:

⁴³ Տե՛ս Ա. Ֆեթվաճյան, Իմ մկրտաբերությունները..., էջ 4:

⁴⁴ Տե՛ս Նկարիչ-բանասեր Արշակ Ֆեթվաճյանի հուղարկավորությունը, «Լրաբեր», 1947, հոկտեմբերի 16, էջ 1: